

Heterogennost a homogennost ve stylové sféře

MARIE ČECHOVÁ
(Praha)

Podmínkou existence stylu je možnost výběru z několika, minimálně dvou, variant, tzn. z různých potencialit. Variantnost, různost, odlišnost, jinakost musí být tedy přítomna, aby vůbec mohl styl existovat. Ovšem odlišnost se může projevit jen na základě srovnání s něčím, na pozadí něčeho alespoň relativně stálého, nějakého společného jádra, tj. invariantu.

Než se pokusíme odpovědět, co je tímto invariantem v případě stylu, je potřeba vyjasnit, co chápeme stylem. Nebudeme představovat různé definice stylu, jen marginálně připomeneme poslední pokusy o jeho vymezení, publikované v mezinárodním slavistickém časopise "Stylistyka" (IV. a V. ročník 1995, 1996 Opole). Diskuse na vymezené téma (*Moje dzisiejsze rozumienie stylu*) se zúčastnilo dvaadvacet stylistiků z různých slovanských zemí. Shodli se v tom, že společnou vlastností stylu je výběr, ale v ostatním se od sebe vesměs odlišovali; bylo však zřejmé, že měli v povědomí původní Havránkovu-Jedličkovu definici jazykového stylu jako výběru a uspořádání jazykových prostředků. Tak např. zakladatelka permské stylistické školy M. Kožinová ("Stylistyka" IV, 268) vedle výběru uvažovala o kombinaci a srovnání jako podstatných atributech stylu. Její pojetí nám vyhovuje jako východisko našich úvah o invariantu.

Abychom mohli vůbec posuzovat styl konkrétních projevů, musí existovat nějaký základ, který tvoří substrát tohoto posuzování. Tím je stylový systém jazykových prostředků a systém různých stylů. Jak patrně, pokládáme styl nejen za záležitost řečovou, komunikační, ale také systémovou, jazykovou. O tom viz v naší knize *Čeština – řeč a jazyk* (1998): "Styl bývá běžně chápán jako záležitost parolová, řečová, komunikační, neboť ..., ale styl je i záležitostí systémovou, jazykovou, tedy textovou (v našem chápání). To lze doložit

existencí stylových norem ... (s. 360-361). O tom, že styl je záležitostí nikoli jen parolovou, ale také languovou v uvedené diskusi uvažoval i J. Kraus (261), M. Krčmová (263) a v nové své práci i K. Hausenblas (*Od tvaru k smyslu textu*, 1996). V tom se však odlišujeme od M. Jelínka, jenž chápe styl pouze jako záležitost řečovou, nikoli jazykovou (*Příruční mluvnice češtiny*, 1996, 701 a 779). Při našem uvedeném chápání stylu přirozeně dospíváme k pojmu stylové paradigma. Stylová paradigmatica, stylový systém prostředků, i systém stylů se vyvinuly opakovaným užíváním a ustalováním v průběhu vývoje komunikace, tzn. že v dané etapě vývoje je stylový příznak inherentním příznakem jazykového prostředku a soubor jazykových prostředků představuje relativně stálý soubor s určitou slohovou charakteristikou. Ta se však v průběhu vývoje mění tak, jak uživatelé narušují vžitý úzus, kánon či přijatou normu. Dokladů na stylové posuny na ose hovorovost – knižnost jsme uvedli v naší *Stylistice* (1990 i 1997) množství; nazíráno z tohoto zorného úhlu je styl kategorie dynamická, ve stálém pohybu, a tedy relativní.

Podle stylistického paradigmatu, základu nauky o stylu jako nauky o variantách, můžeme rozlišit prostředky na stylově neutrální a stylově příznakové; prostředky neutrální, tvoří pozadí, na němž se promítají slohové příznaky prostředků ostatních.

Jestliže je nepochybná existence neutrálních jazykových prostředků, neznamená to, že existuje neutrální styl ve smyslu funkčním nebo útvarovém. Neztotožňujeme se s Fr. Trávníčkem (*O vyučování slohu*, 1943), jenž (pro školu) vymezil tzv. neutrální styl. V knize *Vyučování slohu* (1985) jsme prokázali, že není účelné, a dokonce ani reálné konstruovat neutrální styl, neboť v komunikační praxi se nerealizuje a škola by tím učila své žáky neživému, umělému způsobu komunikace. Rozmanitost komunikačních funkcí a situací si vynutila rozmanitost stylovou, různé styly, jejich typy a jim příslušné stylové vrstvy (viz A. Jedlička, 1970), naopak na podkladě stejné funkce a situace se konstituují stylová stálost. Různost a stejnost konkrétních komunikátů a autorů lze posoudit právě jen na pozadí existence stylového systému, textových vzorců a modelů (viz M. Čechová a kol., *Čeština – řeč a jazyk*, 1996), propracovaných slohových postupů a útvarů (M. Čechová a kol., *Stylistika současné češtiny*, 1997).

Havránkovsko-jedličkovská definice stylu postihla charakter stylu z pohledu geneze jednotlivého komunikátu jako vybírání a uspořádávání jazykových prostředků, tedy ve vztahu k existující jejich množině. I naše dosavadní úvahy o stylové různosti, diferenci, a identitě, stejnosti, se vážaly k této etapě života komunikátu.

Jak pohlížet na styl hotového komunikátu? Styl zdařilého komunikátu se jeví navenek zpravidla jako integrovaný, resp. pokud se vyskytne stylová nejednotnost, bývá záměrná: autor sleduje např. cíle humorné, satirické apod.). Navazujeme tedy na myšlenky K. Hausenblase (*Výstavba jazykového projevu a styl*, 1971, i na novější syntetickou práci *Od tvaru k smyslu textu*, 1996) v tom smyslu, že styl je tvárný princip integrační. Avšak navenek se promítající homogenost je založena na vnitřní heterogenosti produktora a jeho komunikátu, neboť autor sám u sebe se vyrovnává s různými protiklady, a to ve využívání jazykových prostředků i postupů výstavby komunikátu. V nejvyšší rovině se pak může projevit vnitřní heterogenost napětím mezi stylem a smyslem projevu. Jednota zdařilého komunikátu je tedy výsledkem zápasu o adekvátní výraz, zápasu založeného na vnitřní heterogenosti, pluralitě, různosti, takže integrovanost stylu vzniká vlastně jako jednota z mnohosti.

K. Hausenblas v 70. letech uvažoval o stylu jako výrazu integrace, toho, co drží jeden a týž komunikát pohromadě, tzn. že to je něco, podle čehož lze leckdy identifikovat komunikáty téhož autora. Ze zkušenosti totiž víme, že při recepci komunikátu mimoděk často hledáme nějaký princip, který utváří stylový ráz komunikátu; ten se v příznivé situaci před námi jakoby postupně otevírá a my se snažíme postřehnout něco pro něj charakteristického, co tvoří jeho podstatu, a zároveň to, co jej odlišuje od projevů či autorů jiných.

Vidíme, že ze srovnávacího pohledu příjemce i z pohledu různých produktorů je styl jak principem integračním, tak diferenciacním, rozlišujícím (viz M. Čechová ve *Stylistice současné češtiny*, 1997) – stylem se liší od sebe navzájem autoři i různé druhy projevů téhož autora. Co umožňuje, aby se projevy i autoři vzájemně po stránce stylové odlišovali? Umožňuje to existence variantních prostředků, v daném kontextu plně nebo zčásti zaměnitelných, tj. prostředků synonymních. Náš první axiom o možnosti výběru jako podmínce existence stylu lze tedy doplnit druhým: podstatou stylu je synonymie prostředků.

Jak se však synonymní prostředky chovají k sobě navzájem? Jsou ve vztahu paralelnosti, nebo konkurence? Domníváme se, že se uplatňují mezi nimi obojí tyto vztahy, neboť produktor záměrně, nebo nezáměrně volí z koexistujících prostředků repertoáru, který mu poskytuje jazyk. Tento repertoár obsahuje prostředky stylově indiferentní (neutrální) i s různým stylovým příznakem. Plně synonymní jsou prostředky po stránce stylové však jen zřídka, je proto potřeba rozlišovat synonymii sémantickou a stylovou. Např. slova *pažit* (knižní) a *trávník* (neutrální) označují totéž, avšak stylově jsou protikladné, také slova *obličej* (neutrální) a *ksicht* (obecněčeské, vulgární) shodně označují přední část hlavy člověka, zkusme však někomu říci *Přilož ksicht na pažit a zhluboka vde-*

chuj jeho vůni – a (*místo Přílož obličej na trávník...*) a sledujme posluchačovu reakci! To můžeme učinit jen jako pokus o humor, neboť slohová disparátnost užžitých prostředků nedovoluje ve vážně míněném sdělení tuto kombinaci.

Právě sémantická shoda a stylová různost jazykových výrazů jsou při tvorbě komunikátu předpokladem možnosti výběru prostředků, založeným na konkurenci mezi existujícími synonymními prostředky. Myšlenka o konkurenci mezi výrazovými prostředky není nikterak nová, už před čtvrt stoletím o výrazových konkurentech psal M. Jelínek (*Stylistické studie*, II, 1974), teorii komunikačních množin pak rozpracoval v *Příruční mluvnici češtiny* (kap. *Stylistika*, 1995). Synonyma a konkurenty jsou a zároveň nejsou totéž. Z hlediska stejnosti mluvíme o synonymech a o synonymii, z hlediska různosti o konkurentech a konkurenci; přitom konkurenty se stávají právě prostředky synonymní, neboli podmínkou stylové různosti, stylové konkurence prostředků je jejich sémantická shoda.

Dosud jsme si všímali shody, identity a homogenosti ve srovnání s růzností, diferenčností a heterogeností u stylů individuálních, subjektivních. Jak se nám však jeví sledované kvality u stylů normovaných, objektivních?

Různé stylové sféry a stylové typy se liší vzájemně různou mírou identity, stejnosti a diferenčnosti, odlišnosti, kladou totiž často přímo protikladné požadavky na obě opozitní vlastnosti. V nejvyšší míře se požadavek stejnosti – jako konstitutivní princip komunikátu, v daném případě lze říci stereotypnosti – uplatňuje ve sféře administrativní, zvl. direktivní, ve značné míře i ve sféře odborné, především v pracovních instrukcích a návodech, jindy vyplývá hlavně z časových nároků na tvorbu komunikátu – především v běžné administrativní korespondenci a ve zpravodajské publicistice.

Naopak nejvyšší míru různosti vykazuje sféra umělecká (srov. M. Červenka ve “*Stylistika*” IV: Individuální styl je spjat s možností svobodného výběru). Nelze však jednostranně potvrdit, že všechny projevy hlásící se do oblasti umělecké vynikají stejnou mírou odlišnosti, i v oblasti umělecké nacházíme mezi autory a jejich pracemi identické rysy.

Nejde přitom jen o práce epigonů, o zjevné plagiáty, ale o to, že určitý směr, umělecká škola, skupina má svůj kánon, v určité epoše vládne i jistá móda, takže stupeň odlišnosti je do značné míry omezen existencí dominujících vzorů či ideálů. Recipient je zvyklý na převažující způsoby sdělování a autor buď jeho očekávání splní, nebo ho zklame právě podle toho, zda dodržuje, nebo naopak ignoruje dominující modely.

Zdálo by se – pomineme-li direktivní oblast administrativy – že nejvíce stylově monotónní, tedy slohově stereotypní jsou projevy odborné. Opravdu vysoký stupeň stereotypnosti nutně vykazují právní texty normativního chara-

kteru, především zákony, předpisy, ale nacházíme je ve vysoké míře i u protokolů a rozsudků, jež jsou vypracovávány podle textových vzorců s využíváním "vyjadřovacích panelů"; jsou tedy vlastně naplněním modelu konkrétním obsahem. Blíže o tom viz ve *Stylistice současné češtiny* (s. 174).

Očekávali bychom, že do určité míry je stereotypnost vlastní i textům vědeckým. Pro ně je příznačná určitá omezená slovní zásoba, vysoký index opakování slov daný omezenou synonymií pojmenování, relativně jednotná norma různých druhů vědeckých textů, a do značné míry ustálená jejich vnější podoba. Ukážeme však, že i v rámci vědeckého stylu se projevuje osobitost, daná individualitou autorů, i dobová móda tvorby textů.

V článku *Základní pojmy funkční stylistiky a jejich hierarchizace* (1988) jsme si všimli stylových rozdílů v odborných pracích dvou generačně nepřilíživých vzdálených osobností lingvistů, působících na UK, K. Hausenblase (*1923 Benešov, žijícího většinu života v Praze) a K. Svobody (*1914 v Brandýse nad Labem, působícího mj. v Benešově, nejdéle pak v Praze). Konstatujeme obdobně i tady, že projevy Svobodovy jsou pojmově nasycené, text je velice kondenzovaný po stránce myšlenkové, což se odráží v jeho syntaxi, stylizačně důkladně propracovaný, s mnohými rektifikujícími poznámkami a zahrnujícími údaji, tedy explicitní; z pozice čtenáře je však značně náročný. Na rozdíl od toho vyjadřování Hausenblasovo je uvolněnější, subjektivnější, implicitnější, stylově pestřejší, názornější, se sklonem k esejismu. Někdy zůstává druhý z autorů u náznaků, čímž dává čtenáři příležitost domýšlet to, co naznačil, ovšem leckdy i jinak než v intencích autorových.

Obdobně jsem zadala na FF UK seminární práci srovnávající individuální styl J. Hrbáčka (*1930) a J. Kořenského (*1937), obou vystudovaných v Olomouci, téměř celý život působících v Praze, a to srovnat vybrané rysy stylu jejich monografií vyšlých v r. 1979 a 1984 (J. Hrbáček: *Jazykové zkratky v češtině*, J. Kořenský: *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*). Také toto srovnání prokázalo existenci zvláštností ve vyjadřování dané individualitou autorů. Tak se např. zřetelně projevil vyšší míra kondenzace vyjadřování u J. Kořenského: zvl. časté užívání infinitivních a nominálních konstrukcí, vícestupňová rozvíjení větných členů, především neshodných přívlastků v genitivu, rozsáhlejší souvětí (počet vět v nich, -více než jedna čtvrtina analyzovaných souvětí obsahovala čtyři nebo více vět), slohově je pro Kořenského příznačné i časté a opakované užívání týchž sekundárních předložek a stejných syntaktických konstrukcí; doplníme k tomu i značnou nasycenost cizím výrazivem. Na rozdíl od toho je Hrbáčkův projev ožívován aktualizacemi, lexikálními neobvyklostmi a jejich spojeními.

Jiný student srovnával výstavbu textu dvou téměř stejně starých lingvistek – fonetiček (*1937 a 1938), absolventek studia češtiny na FF UK a tam působících, Marie Dohalské a Zdeny Palkové. Zabýval se speciálně členěním textu a zjistil značné rozdíly v soudržnosti a ve vertikálním a horizontálním členění obou fonetických disertačních prací z r. 1971: Autorky se rozcházejí v délce odstavců i ve způsobu změkčování jejich přechodů (Palková především pomocí odkazovacích zájmen, Dohalská synonymy a obdobnými výrazy); Palková používá desetinného třídění na rozdíl od Dohalské, ta zase volí podtrhávání, obě užívají rozličně i různé druhy písma...

Naše průzkumné sondy tak prokázaly existenci individuálních rysů i ve vědeckém stylu a ve výstavbě tohoto textu. Ostatně už i kandidátská disertace E. Hošnové *K vývoji české syntaxe* (vydaná 1993) – i když to nebyl její hlavní cíl – prokázala na statisticky zpracovaném materiálu individuální odlišnosti i ve stylu vědeckých osobností z přelomu 19. a 20. století, a to nejen ve stylu projevů autorů z oblasti společenskovědné a přírodovědné navzájem (u přírodovědců se projevíly menší odlišnosti individuální). Podíváme-li se např. na její tabulku (24) srovnávající délku větného celku dvaadvaceti významných autorů z oblasti společenskovědní, zjistíme značné rozdíly individuální (14, 21 slov ve větném celku u F. Bartoše x 34, 88 u V. J. Nováčka a 34, 09 u J. Zubatého i v některých projevech J. Gebauera). Obdobný pohled poskytuje i tabulka znázorňující poměr větných celků jednoduchých a složených u sledovaných autorů. Jestliže celkový poměr mezi oběma konstrukcemi byl 1: 2 ve prospěch větných celků složených, u jednotlivých autorů vypadal stav poněkud odlišně: nejvýraznější rozdíl byl zjištěn u F. Krejčího (5,32 jednoduchých vět x 94,68 vět složených) a V. J. Nováčka (9,30 x 90,69), nejmenší u T. G. Masaryka (36,41 x 63,58) a u F. Bartoše, (35,5 x '= 64,5).

Snad uvedená fakta dokazují, že do jisté míry žádoucí a existující stereotypnost ve vědecké stylové oblasti je na druhé straně kompenzována a omezována činiteli individuálními. Zvláště v posledním, postmodernistickém období se jako by poněkud vracela situace obdobná stavu konce minulého století (daná však tehdy stavem začínající české vědy a situací příjemců tehdy málo připravených na český vědecký text). Někteří současní autoři totiž porušují zásady přísně objektivního a explicitního vyjadřování, a tak se postupně mění i konvence. S touto jistou volností v současnosti vzrůstá i variabilita uvnitř vědeckého stylu, roste synchronní proměnlivost, omezuje se uniformita (dosud panující v odborném stylu), projevuje se osobní tvořivost autorů odborných textů – ti volí z podstatně bohatšího repertoáru možností než dříve (P. Sgall (1998) obdobně mluví o vztahu konvence a volného výběru v projevu, nikoli však z hlediska stylistického,

ale z hlediska jazykové normy). V individuálním vědeckém stylu se zvyšuje míra expresivnosti, zvláště při vyjadřování hodnocení, obraznosti i v terminologii a v užívání synonym. (S některými obdobnými rysy se setkáváme dokonce i v současné administrativě.)

Zajímavé postřehy o vztahu stereotypu a tvořivosti ve vědeckých komunikátech poskytují nejnovější sborníky permské univerzity (*Text: Stereotyp i tvorčestvo*, 1998, *Stilistika i pragmatika*, 1997; v něm pak příspěvky T. V. Matvějevové, Je. A. Baženovové a M. Kotjurovové).

Na stereotyp v různých funkčních/komunikačních sférách lze pohlížet různě, rozhodně není spjata buď jen s negativními, nebo jen s pozitivními konotacemi. Autor vybírá z různých stereotypů, které představují textové vzorce, slohové postupy a útvary, anebo je kombinuje, porušuje. To záleží na nutnosti, nebo naopak na nežádoucnosti dodržování konvencí a norem, ale i na osobních sklonech autorových.

Shrňme své postřehy o odborných, resp. vědeckých projevech: *ve stejnosti nacházíme rozmanitost*.

Přejdeme-li k druhé etapě života textu, k jeho recepci, shledáme u recipientů různou míru aktivity – mj. ovlivněnou rozsahem a kvalitou jejich zkušenostního komplexu ve vztahu ke zkušenostním komplexům autora a samozřejmě subjektivními vlastnostmi příjemce, takže se setkáváme s neodinterpretováním i s přeinterpretováním, dokonce i s odchylkami od autora v chápání celkového smyslu komunikátu. Neztotožňujeme se s tzv. postmodernistickým pojetím interpretace: text (v našem smyslu: komunikát) existuje jen v reakcích na něj, autor přináší jen slova, čtenář smysl, nelze počítat s jakoukoliv objektivitou záměru, interpretace je užitím komunikátu k určitému vlastnímu účelu každého adresáta (viz o tom u J. Hoffmannové, 1994). Samozřejmě však přiznáváme existenci různých interpretací téhož komunikátu (zvláště uměleckého), ověřenou vyučovací praxí i odbornou literaturou (např. v ročníku 49 ČJL/1998/99 č. 5-6 vyšly různé interpretace Novalisovy *Pohádky o Hyacintovi a Růžence* od B. Plánské a A. Zachové).

O různém stupni odlišnosti v interpretaci svědčí i rozmanitost ilustrací k témuž dílu. Ilustrátor totiž podává svou interpretaci, což u čtenáře leckdy vyvolává vlny zklamání, přivykl-li určitým dřívějším ilustracím (viz např. Kašparovy ilustrace *Babičky* nebo Ladovy ilustrace *Švejka*). Blíže o tom viz u F. Daneše, 1996.

Zamýšleli jsme se nad principem rozmanitosti heterogenosti a stejnosti homogenosti v oblasti stylistické. Naše úvahy i demonstrace na příkladech vyústily v poznání, že tyto principy se podílejí na vytváření stylu komunikátu a na jeho re-

cepci i na vytváření stylového systému, a to jako diskrétní, konkurenční opozice, ale i jako continuum.

Literatura:

- Čechová, M., 1988, *Základní pojmy funkční stylistiky a jejich hierarchizace*. – Sb. LŠSS 1986, Praha: FF UK.
- Čechová, M., 1985, *Vyučování slohu*, Praha: SPN.
- Čechová, M., 1999, *Komunikační a slohová výchova*, Praha: Nakladatelství ISV.
- Čechová, M. a kol. 1996, *Čeština – řeč a jazyk*, Praha: Nakladatelství ISV.
- Čechová, M. – Chloupek, J. – Krčmová, M. – Minářová, E., 1997, *Stylistika současné češtiny*, Praha: Nakladatelství ISV.
- Čechová, M., (v tisku), *K regulativní a operativní funkci komunikátů*, Sb. Uniwersitetu Łódzkiego.
- Daneš, Fr., 1996, *Text a jeho ilustrace*, SaS 56, 174-189.
- Hausenblas, K., 1971, *Výstavba jazykového projevu a styl*, Praha: FF UK.
- Hausenblas, K., 1996, *Od tvaru k smyslu textu*, Praha: AUC.
- Havránek, B. – Jedlička, A., 1981, *Česká mluvnice*, IV. vydání, Praha: SPN.
- Hoffmannová, J., 1994, *Teorie interpretace v postmoderním kontextu*, JA 31, č. 3-4, 115-120.
- Hošnová, E., 1993, *O vývoji české syntaxe*, Praha: AUC.
- Chloupek, J. – Čechová, M. – Krčmová, M. – Minářová, E., 1990, *Stylistika češtiny*. Praha: SPN.
- Jedlička, A. a kol., 1970, *Základy české stylistiky*, Praha: SPN.
- Jelínek, M., 1974, *Stylistické studie II*, Praha: ÚJČ.
- Jelínek, M., 1995, *Stylistika*. In *Příruční mluvnice češtiny*, Praha: NLN.
- Plánská, B., 1998/99, *Symboly a významy v Novalisově Pohádce o Hyacintovi a Růžence*, ČJL 49, 105-107.
- Stilistika i pragmatika*, 1997, Perm: Sb. Permské státní univerzity. (Hlavně příspěvky Je. A. Baženovové, T. V. Matvějevové, M. Kotjurovové.)
- Text: Stereotyp i tvorčestvo*, 1998, Perm: Sb. Permské státní univerzity.
- Sgall, P., 1998, *Konvence a volnost v jazyce*, "Tvar" 8.
- Zachová, A.: *Novalisova Pohádka o Hyacintovi a Růžence z pohledu intertextuality*, "Český Jazyk a Literatura" 49, 1998/99, 107-111.

Heterogenity and Homogeneity of the Stylistic Sphere

The author discusses the manifestations of the principles of heterogenity and homogeneity in various stylistic spheres. Both of these principles – as a competing opposition or as a continuum – influence the creation of text style and its reception.